



Sz. SIMON ÉVA

A szülejmáni béke

*A magyarországi oszmán adóösszeírások
és a magyar–oszmán békekötések összefüggései**

Az Oszmán Birodalom 1459-től, Szerbia teljes alávetésétől kezdve tartósan a Magyar Királyság közvetlen szomszédságába került. A közös határ tovább bővült 1463-tól, amikor a Bosnyák Királyság is a szultán birodalmának része lett. A két államot már ekkor jókora darabon a Száva–Al-Duna végvárakkal megerősített természetes vonala választotta el.¹ Annak ellenére, hogy az ezt követő, több mint fél évszázados háborús békeidőszak – vagy ahogy Szakály Ferenc definiálta: „állóháború” – során (1463–1520) a folyókat átlépő portyázások nem szüntek meg,² Nagy Szülejmán (1520–1566) trónra lépésekor az oszmán–magyar határ a magyar kézen maradt Jajcai bánóság kivételével³ még mindig a Száva–Al-Duna mentén állt. Az eltelt évek alatt kilenc alkalommal került sor a két állam között a status quo rögzítésére, hosszabb fegyverszünetekre vagy békekötésekre. Ezek tartalmát azonban alig ismerjük. Teljes szövege csak három szerződésnek maradt fenn⁴: az 1488. évi, II. Bajezid (1481–1512) és Hunyadi Mátyás (1456–1490) között létrejött, két évre szóló fegyverszünetnek;⁵ illetve a Velence 1499 óta tartó háborújába szövetségesként belépő magyaroknak a Porta ellen folytatott háborúját lezáró, hét évre kötött, 1503. évi, valamint I. Szelimnek (1512–1520) a keresztes háború és a dzseláli felkelés árnyékában egy új rodoszi hadjárat

*A tanulmány az OTKA K 108919 számú pályázatának támogatásával készült. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Záros Zsoltnak az Oszmán Összeírások Adatbázisának kifejlesztéséért, kutatótársaimnak, Hegyi Klárának, Demeter Gábornak és Sudár Balázsnak az adatbázis feltöltése során végzett munkájáért, Kollányi Lászlónak és Kollányi Péternek a dolgozatban megjelenő térképek GIS adatbázisának elkészítéséért, Robyn Dora Radwaynek és Göncöl Csabának a békekötések adatainak összegyűjtése során nyújtott önzetlen segítségnyújtásáért.

¹ Engel Pál: *A török dúlások hatása a népességre. Valkó megye példája. Századok*, 134. évf. (2000) 2. sz. 267. Bosznia első fennmaradt szandzsák-összeírása 1468-ban készült el. Aličić, Ahmed Svijet: *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*. Mostar, 2008. passim.

² Az oszmán támadások az 1470-es évektől Krajnát, Karintiát, Stájerországot is rendszeresen fenyegették; 1474-ben és 1490-ben Nagyváradot, 1484-ben Temesvárt érték el. Szakály Ferenc: *A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526)*. In: Rúzsás Lajos – Szakály Ferenc (szerk.): *Mohács tanulmányok*. Budapest, 1986. 44–46.

³ Jajcát, ami a Horvátország és Stájerország felé vezető utak védelmét látta el, 1463 késő őszen Mátyás foglalta vissza a törököktől.

⁴ Papp Sándor: *Az Oszmán Birodalom, a Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia kapcsolat-története a békekötések tükrében*. Aetas jelen száma 84–86.; Fodor Pál – Dávid Géza: *Magyar–török béketárgyalások 1512–1514-ben*. Történelmi Szemle, 36. évf. (1994) 3–4. szám, 193–225.

⁵ Hazai György: *A Topkapu Szeráj Múzeum Levéltárának magyar vonatkozású török iratai*. Levéltári Közlemények, 26. évf. (1955) 294–295.

előkészítéseként II. Lajossal (1516–1526) három évre megkötött, 1519. évi békéjének.⁶ A fennmaradt csekély számú dokumentum alapján is jól megfigyelhető a határvonal rögzítésének két különböző példája. Míg az 1488. évi fegyverszünet csupán annyit mondott ki, hogy minden „*ugyanúgy*” legyen, mint eddig,⁷ a két béke mind az oszmán, mind a magyar fél határvárainak név szerinti felsorolásával pontosan rögzítette a pillanatnyi határokat. 1521-ben Nándorfehérvár, Zimony és Szabács elfoglalásával ezen a több mint fél évszázada jól működő és a békeszerződésekben is rögzített, természetes és mesterséges elemeket egyesítő, Száva–Al-Duna menti védelmi vonalon ütött rést Szülejmán serege. A veszteség egyben a déli magyar védelmi rendszer első vonalának összeomlását eredményezte, hosszú távon pedig megeremtette a másfélszáz éves magyarországi oszmán uralom alapjait.

Az 1519. évi békekötést követő több mint másfél évszázad során a már magyar területeken hódító Oszmán Birodalom és a Magyar Királyság – vagy tágabb értelemben a Habsburg Birodalom – között a visszafoglaló háborút (1683–1699) lezáró és az Oszmán Birodalom számára egyben az első európai területek elvesztését kimondó 1699. évi karlócai békéig újabb tizennégy alkalommal történt békemegállapodás. De amíg 1503-ban és 1519-ben a szerződés szövege pontosan meghatározta a Száva–Al-Duna vonalán fekvő határtelepüléseket, és a 17. század végén a korszakot lezáró karlócai béke után kiküldött kettős bizottság is térképmellékleteken ábrázolta a birodalom új határait,⁸ addig a köztes időben kötött megállapodások pontjai soha nem határoztak meg határváratokat vagy pontos határjeleket. A 16–17. század során megkötött szerződések tartalmukban sokkal inkább hasonlítottak az 1488. évi fegyverszünetre, mint a fent említett három békekötésre. Az azonos értelemben megfogalmazott cikkelyek minden esetben azt mondták ki, hogy a határjelekre és a katonák átcsapásainak megakadályozására vonatkozó pontok csak helyben, a határvidéken, a két fél által kölcsönösen kiküldött megbízottak útján vizsgálhatók felül. Több esetben konkrétan kimondták azt is, hogy a vizsgálat során őnagysága (jegyző)könyvét, azaz az oszmán adminisztráció által az egyes területek adózóképesységének felmérése céljából készített szandzsák-összeírásokat is használni kell (*libro quoque magnitudinis suae adhibito*).⁹

⁶ Papp Sándor: *Diplomatikai vizsgálat a román vajdák szultáni 'ahdnáméi' körül*. Aetas 17. évf. (2002) 1. sz. 73.; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest, a továbbiakban: MNL OL) Dl. 30498; MNL OL Dl. 286311. A dokumentumokat kiadta: Thallóczy Lajos – Horváth Sándor: *Alsó-Szlavóniai Okmánytár. Dubicza, Orbász és Szana vármegyék 1244–1710* Magyarország melléktartományainak oklevéltára. 3. köt. Budapest, 1912. 279–286.; Török és magyar nyelven újabb kiadása: Mümin Yıldıztaş – Szepesiné Simon Éva – Schmidt Anikó (szerk.): *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'dan Günümüze Türk–Macar İlişkileri*. İstanbul, 2016. 12–18.

⁷ „Először: az említett király országa, várai, kastélyai, erődjei maradjanak úgy, ahogy vannak, ne romboltassanak és ne rontassanak le. Az én országomban lévő tartományok, várak és erődök is ugyanúgy legyenek.” Hazai: *A Topkapu Szeráj*, 295.

⁸ F. Molnár Mónika: *Az Oszmán és a Habsburg Birodalom közti határ kijelölése a karlócai békét követően (1699–1701)*. Publikálatlan Doktori Disszertáció, ELTE Budapest, 2008. passim.

⁹ A kettős bizottság kiküldésének gyakorlata 1503-ból eredeztethető, amikor első ízben a kereskedőket ért káresetek jogorvoslatát szabályozták az alábbi módon: „Amennyiben bármelyikünk kereskedőit váratlanul kár és veszteség érné, szigorú vizsgálatot tartsanak, a károkozót büntessék meg, s az okozott kárt a kártevővel téríttessék meg. Ha bármelyikünk országában a béke idején bárkit fogásba ejtenének, s ezzel a békét megszegve bármiféle kárt okoznának, akkor arra a helyre, ahol a kártételt elkövették, a bűneset kivizsgálására mindkét fél részéről alkalmas és megfelelő embereket küldjenek, s a muzulmán vallásjog és a (szultáni) törvény alapján vizsgálatot folytassanak.” (Papp Sándor: *Kárrendezési kísérletek a hódoltságban az 1547. évi békekötés után*. Keletkutatás 1996. ősz–2002. tavasz. 142.) 1559-ben szintén a béke pontjai közé került a szabályozás: „A végekben minden határok igazítására, minden egyéb controverzában forogható litigantiáknak sopiálására mind két részről hiteles nevezetes és jó safficiantiájú personák exmittáltassanak, ha hol békesség-bontogatok találatnak, halállal büntetessenek.” Szilágyi Sándor (szerk.): *Monumenta Hungariae*

Vajon azonos volt-e a szandzsák-összeírások elkészítésének az oka és gyakorlata a birodalom különböző területein, és valóban szerephez juthattak-e ezek a dokumentumok a határ-megállapítási tárgyalások során? Miért vált általánossá a határ pontos meghatározását mellőző békeszöveg minta a Magyar Királyság hódoltatása során? Miért állt érdekében az oszmán hatalomnak, hogy a birodalom nyugati határát nyitva hagyja, és milyen módszert alkalmazott céljai megvalósítására? Végeredményben mutatkozik-e ok-okozati viszony a határ-megállapítások és a népesség adózóképességét felmérő jegyzékek elkészítése között? Tanulmányomban a fenti kérdéseket szem előtt tartva a 16. századi békekötések és oszmán adóösszeírások összefüggéseinek lehetőségeit vizsgálom, különös tekintettel a Magyarország területére vonatkozó szandzsák-összeírások szerepére.

A szandzsák-összeírásokról (mufasszal defteri) általában

A szandzsák-összeírások készítésének gyakorlata a 15. század első harmadától adatolható.¹⁰ Az Oszmán Birodalom uralkodói ekkortól kezdve már mindig felmérték a frissen meghódított és időről időre a már régebb óta fennhatóságuk alatt tartott területek településeinek lakosságát és annak pénzügyi erejét, hogy tájékozódjanak a régiók gazdasági teherbírásáról, az onnét kiaknázható jövedelmekről. A munkálatok eredményeként különböző időpontokból a birodalom különböző tájairól összesen mintegy 2000 kötetnyi, kötetenként gyakran több szandzsák jegyzékét is tartalmazó összeírás maradt fenn.¹¹ A magyar hódoltság területére vonatkozó szandzsák-összeírások száma is meghaladja a hatvanat. Azonban sem a magyar, sem a birodalom más vidékeiről készült jegyzékek fennmaradt sorozatai nem mutatnak szoros szabályszerűséget sem térbeli, sem időbeli megjelenésükkel. A létrehozásuk okait és elkészítésük gyakoriságát már többen tárgyalták, azonban a békekötések és a szandzsák-összeírások egymáshoz való viszonyát eddig még nem vizsgálta senki.¹²

Historica 2. Scriptores 8. Rozsnyay Dávid, az utolsó török deák, történeti maradványai. Pest, 1867. 36. Az 1568. évi drinápolyi béke 23. pontja a következőképpen intézkedett a kérdésben: „Ami pedig a közös jobbágyok elosztásának ügyét illeti, valamint a határjelek lerakását a katonák átcsapásainak meggátolására – e két cikkely értelmezéséről folyt ugyanis a legtöbb vita a felek között – minthogy a felek úgy látják, hogy ezt az ügyet biztosan és mindkét fél részére méltányosan csakis a határvidéken, a kölcsönösen kiküldött megbízottak munkájával, a budai pasa és a mi, e célra különleges megbízáttal kiküldött főkapitányunk vezetésével lehet letárgyalni (miközben közöttünk és a török császára közötti békeszerződést, fentebb nevezett követeink, e megállapodásban foglalt feltételekkel és cikkelyekkel, teljességgel elkészítik és nyilvánosságra hozzák), elhatároztuk, hogy ezt a két cikkelyt el kell vinni Magyarországra, a felek közös határterületére s ott, a fentebb leírt módon és formában felül kell vizsgálni azok értelmezését, használva közben ónagysága jegyzőkönyvét.” Sinkovics István (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1526–1790*. Budapest, 1968. 151. Ugyanez a probléma magyarázza az 1606. évi zsitatoroki béke 15. pontja többféle szövegezését. Sinkovics: *Magyar történeti szöveggyűjtemény*, 370–371.

¹⁰ Az első fennmaradt defter Albánia területéről készült 1431–32 között. İnalçık Halil: *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid. Türk Tarih Kurumu yayınlarından*, XIV/1. Ankara, 1954.

¹¹ A legnagyobb gyűjtemények Törökországban találhatóak. A Başbakanlık Osmanlı Arşivi (a továbbiakban: BOA) állományában 1155 kötetnyi különféle tapu-defter (a szandzsák-összeírások és az azok alapján készült javadalomjegyzékek összefoglaló elnevezése), míg a Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü őrizetében 2322 defter van, amelyek közül 250 darab részletes szandzsák-összeírás. Nyugat-európai közgyűjteményekben is akad belőlük. Şener, Murat – Dutoğlu, Salit (eds.): *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*. İstanbul, 2000. 100–137.; Işık, Sevgi – Kadioğlu, Songül – Yıldırım, Mehmet (eds.): *Kuyûd-ı Kadîme Arşiv Kataloğu*. Ankara, 2012. (T. C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı Yayın, 4.)

¹² A szandzsák-összeírásokra vonatkozó hatalmas irodalomból a kérdéskör vizsgálatára szempontjából legfontosabbnak ítélt munkák: Barkan, Ömer Lütfi – Meriçli, Enver: *Hüdavendigâr livası tahrir defterleri*. I. Cilt. Ankara, 1988. 3–144.; Lowry, Heath Ward: *The Ottoman tahrir defterleri as a*

A továbbiakban ezért ezt az új szempontot is figyelembe véve tekintem át a fennmaradt összeírásokat, elsődlegesen a magyar hódoltság forrásaira fókuszálva.

A szandzsák-összeírások keletkezésének okai a szakirodalom szerint

Az általánosan elfogadott nézet szerint a 15. század első harmada és a 16. század vége között eltelt időben, amikor a szandzsákok összeírása rendszeres volt, az új defterek készítésének általában három okát szokás megjelölni. Elsőként az *újonnan birtokba vett ország-részek felméréseinek szükségességét*. Mivel az „első” összeírások töltötték be a legszélesebb szerepkört – legitimálták a területen az oszmán katonai uralmat,¹³ és a hadsereg ellátását biztosító javadalombirtok-rendszer alapjául szolgáltak¹⁴ –, ez tekinthető a legfontosabb oknak. Ugyancsak szükséges volt a birodalom, így a *sultán birtokában lévő területek felmérése uralkodóváltáskor*, hogy az új összeírás alapul szolgálhasson a javadalombirtok- és egyéb adománylevelek (*berátok*) megújításához.¹⁵ Ez a szakirodalom szerint a szandzsák-összeírások elkészítésének második lényeges, és egyben jól datálható oka. A harmadik motívumot a *területek adózóképességének változása következtében azok ismételt felméréseinek igénye* támasztotta. A kérdéskörrel foglalkozó művek a korabeli szabályozások interpretációi alapján az összeírások elkészítésének harminc, más esetben inkább tíz évenkénti megismétléséről beszélnek.¹⁶ Ez az utolsó tétel az összeírások elkészítésének idejében mutatkozó periodikusságot sejtet, amely folyamatosságot, egyenletességet, rendezett területi munkamegosztást feltételez, míg a második tétel alkalomszerűen az uralkodóváltásokkor kiugróan nagy mennyiségű defter készítésére utal.

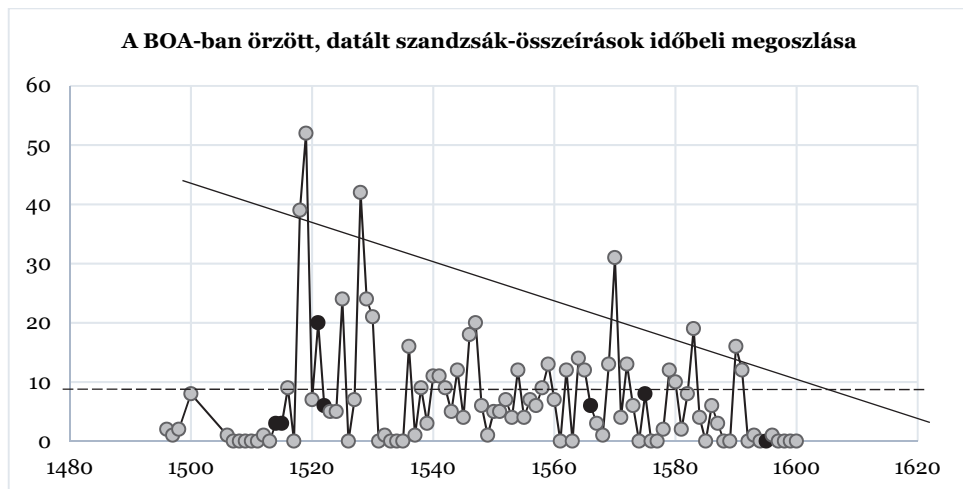
Source for Social and Economic History: Pitfalls and Limitations. In: Majer, Hans Georg – Motika, Raoul (Hrsg.): *Türkische Wirtschafts- und Sozialgeschichte von 1071 bis 1920. Akten des IV. Internationalen Kongresses.* Wiesbaden, 1995. 183–196.; Fodor Pál: *Vállalkozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyigazgatás és hatalmi elit változásai a 16–17. század fordulóján.* Budapest, 2006. 5–371.; Afyoncu, Erhan: *Defterhane-i Amire (XVI–XVIII. Yüzyıllar).* Ankara, 2014. 5–190.

¹³ Jogi értelemben az oszmán uralom legitimitása egy meghódított területen az első *hutbe* elmondásához kötődött. A mufasszalok által biztosított legitimitás azonban sokkal inkább a „hadijogra” alapozott, mely szerint hódolt az a terület, ahova a szultán lova betette a lábát. A kortársak szemszögéből tekintve viszont egy terület lakossága akkor és annak volt alávetettnek tekinthető, amikor és akinek adót fizetett és szolgáltatásokkal tartozott. Ezeknek mértékét pedig a szandzsák-összeírásokban mérték fel. Barkan–Meriçi: *Hüdavendigâr livası*, 16.; Fodor Pál: *Magyarország és a török hódítás.* Budapest, 1991. 145.; Sz. Simon Éva: *A hódoltságon kívüli „hódoltság”. Oszmán terjeszkedés a Délnyugat–Dunántúlon a 16. század második felében.* Budapest, 2014. 88–90.

¹⁴ Halil İnalçık szerint egy adott terület a részletes szandzsák-összeírásának elkészítéséig és a tímár-rendszer ottani alkalmazásáig nem tartozott az oszmán országok közé. A szisztémát azonban nem alkalmazták mindenütt. Szíriában, Jordániában, Palesztinában, Anatóliában, a Balkánon és Magyarországon került bevezetésre, azokon a területeken, ahol a gazdaság és a közigazgatás működtetése nem kívánt az oszmán rendszertől jelentősen eltérő speciális ismereteket. Az öntözéses gazdálkodást folytató Egyiptomban és Irakban a jövedelmeket nem osztották újra, hanem miután helyi adóberlőkön keresztül beszedték, akik közvetlenül a tartományi kincstár részére juttatták el, onnan egyenesen a birodalmi kincstárba került. İnalçık, Halil: *Ottoman Methods of Conquest.* Studia Islamica, vol. 2. (1954) 103–104.; Özbaran, Salih: *Some Notes on Salyane System in the Ottoman Empire as Organized in the 16th Century.* Osmanlı Araştırmaları, 6. évf. (1986) 39–45., valamint magyarul a legrelevánsabbak: Hegyi Klára: *Török berendezkedés Magyarországon.* Budapest, 1995. 17–35., 119.

¹⁵ Barkan – Meriçi: *Hüdavendigâr livası*, 14.

¹⁶ Lutfi pasa nagyvezír (1539–1541) az 1540-es évek elején *Asafnâme* című munkájában még azt írta, hogy az összeírásokat harmincévenként kell elkészíteni, amit az összeírások törvénykönyvei is alátámasztanak, sőt ezt a 17. században is megerősítették. A harmincéves ciklusra hivatkozik Szelániki is krónikájában. Káldy-Nagy Gyula: *Magyarországi török adóösszeírások.* Budapest, 1970. 13. (Értekezések a Történelmi Tudomány Köréből. Új sorozat, 52.); Fodor: *Vállalkozásra kényszerítve*, 227. 823. jegyzet.

1. számú diagram¹⁷

A szandzsák-összeírások számának hirtelen növekedése

A Başbakanlık Osmanlı Arşivi gyűjteményében lévő több mint 12 000 darab, részben datálatlan szandzsák-összeírás és hozzá kapcsolódó javadalomjegyzék, más néven tímár-defter vizsgálata során öt olyan alkalomra lettem figyelmes, amikor – bár egyre csökkenő mértékű, de – jelentős kiugrás tapasztalható az elkészített defterek számában: 1518/19-ben, 1528-ban, 1570-ben, 1583-ban és 1590-ben. Ugyanakkor az uralkodóváltásokhoz köthető szandzsák-összeírásoknak – mivel ezek pontos dátumát ismerjük – a 16. század során szintén öt alkalommal, közvetlenül 1512, 1520, 1566, 1574 és 1595 után kellett volna elkészülniük. A két évszám sor jól láthatóan nem korrelál egymással. Tekintettel a hiányosan és részben datálatlanul fennmaradt defter-sorozatokra, az adatokkal nagyon óvatosan kell bánni, azonban a tendenciák ennek ellenére is azt mutatják, hogy az uralkodóváltások időpontjait csak a defterek számának mérsékelt szaporodása követte. Az 1512. évet követően 1513-ból egyetlenegy defter sem, míg 1514–1515-ből mind a rúmi, az anatóliai és a ruméliai vilájet néhány szandzsákjának összeírása is fennmaradt,¹⁸ de ez utóbbiakat sem tekinthetjük kétséget kizáróan egy összbirodalmi összeírás részeinek.

Az 1520 utáni, 1521–1522-ből fennmaradt összeírás-sorozatok Damaszkusz, Karamán, Rumélia, Anatólia tartományait tartalmazzák. Ebben az időszakban kimaradt Erzurum, valamint Dijárbekir – 1516-os elfoglalása után először 1518-ban összeírt – vilájetje és a rúmi vilájet, melynek jegyzéke egy évvel később, 1523-ban készült el.¹⁹

A Szülejmán halálát közvetlenül követő időszakból viszont csak néhány ruméliai szandzsák, illetve Anatólia és Erzurum tartományának összeírása maradt fenn.²⁰ Mindeközben azt is meg kell említeni, hogy II. Szelim időszakából (1566–1574) több mint félszáz datálatlan jegyzéket őriznek 24 kötetben csak a Başbakanlık Osmanlı Arşivi gyűjteményében. Az

¹⁷ A diagramon feketével jelzett évek az uralkodóváltásokat követő évek összeírásait jelölik (1514/15, 1521/22, 1567, 1596).

¹⁸ BOA Tapu Tahrir defterleri (TT. d.) 50–52., 54., 73.

¹⁹ BOA TT. d. 64.; TT. d. 123.; TT. d. 110., 118., 122., 111., 117.

²⁰ BOA TT. d. 460., 463., 467., 468.

ebből az időszakból származó és a kérdéskörhöz kapcsolódó első magyarországi példák is csak aggályunkat erősítik. A Szülejmán idején kialakított budai vilájet II. Szelim hatalomra jutását követő első összeírásai csak 1569–70-ben készültek el.²¹ Magyar területen egyedül a temesvári vilájethoz tartozó gyulai és csanádi szandzsák 1567. évi deftere tartozna bele az uralkodóváltás idejének szorosabban vett hatókörébe, de – mint ahogy erre Káldy-Nagy Gyula rámutatott – ez is csupán véletlen egybeesés. Az összeírás elkészítésének valódi oka Gyula 1566. évi elfoglalása volt, nem pedig II. Szelim trónra lépése.²²

II. Szelim halála után csupán a Szigetvilág (*Cezayir-i Bahr-i Sefid*), Anatólia és Karamán vilájetjének néhány deftere maradt fenn.²³ A magyar területeket ekkor sem írták össze. Legközelebb majd 1579–1580-ban készül el szandzsák-összeírásuk.²⁴ Ennek ellenére a javadalombirtokosok változását rögzítő timár rúznámcsék kötetekben már az új defter elkészítése előtt, 1575-től nyomon követhetjük a területen szolgáló szpáhik berát-megújításait.²⁵ Ez a tény ismét csak kétségeinket erősíti.

III. Murád (1574–1595) halálát követően pedig csupán egy damaszkuszi szandzsák-összeírás maradt fenn.²⁶ A hiány oka ez esetben nem az elveszett forrásokban vagy az eddig kimondott tétel nem kellő megalapozottságában kereshető, mivel az összeírási munkálatokat 1591-ben szultáni utasításra felfüggesztették. A megkezdett defterek egy része 1595-ig ugyan elkészült, de új összeírásokat már nem kezdtek, ami egyet jelentett a tahrír-rendszer felszámolásával.²⁷

A fennmaradt összeírások egyes évekre lebontható számarányainak vizsgálata tehát nem igazolta egyértelműen az uralkodóváltásra vonatkozó tétel megalapozottságát. A defterek számának öt alkalommal történt hirtelen növekedését ezért más okokra kell visszavezetni. 1518–1519-ből maradt ránk a legtöbb szandzsák-összeírás, 13 kötetben összesen 70 szandzsák és kaza jegyzéke.²⁸ Ezek területileg lefedik az Oszmán Birodalom vilájetjeit Ruméliától Anatólián és a Szigetvilágon át, Karamántól Dijárbekirig és az arab világig. Gyakorlatilag az első teljes birodalmi összeírást sejtetik. A felmérés oka nem lehetett más, mint az 1521–1522-re tervezett és megvalósított, Magyarország és Rodosz ellen indított szultáni hadjáratok előkészítése, a rendelkezésre álló készletek számbavétele.²⁹ Ezen logika

²¹ BOA TT. d. 485., 507., 550., 1012.

²² Káldy-Nagy: *Magyarországi török adóösszeírások*, 13. 16. jegyzet.; BOA TT. d. 365.

²³ BOA TT. d. 537.

²⁴ Budai vilájet: BOA TT. d. 581., 585., 592., 593., 676.; Temesvári vilájet: BOA TT. d. 578., 580.

²⁵ BOA Timar–Ziamet Ruznamçe Defteri (DFE. RZ. d.) 42.

²⁶ BOA TT. d. 686.

²⁷ Fodor: *Vállalkozásra kényszerítve*, 227–228.

²⁸ BOA TT. d. 63., 64., 68., 69., 71., 75., 77., 79., 93., 99., 427., 455. A ruméliai terület 1518. évi összeírására a fennmaradt 1519-es timár-defter utal. BOA TT. d. 70.

²⁹ Az hadjáratok előkészítése és a szandzsák-összeírások elkészítése közötti lehetséges kapcsolatra korábban már Fodor Pál és Barbara Flemming is utalt. Véleményük szerint Szülejmán uralkodásának első évtizedében a szakadatlan háborúk szükségessé tették a birodalmi erőforrások minél teljesebb feltárását. Ennek a tételnek az érvényessége a most vizsgált időszakban egyben azt is jelenti, hogy egy nagyobb hadjárat terve már I. Szelim uralkodásának végén megfogalmazódott. Ez tette lehetővé, hogy Szülejmán trónra lépését követően (1520. szeptember 30.) alig több mint fél éven belül (1521. május 18.) meg tudott indulni serege élén a Magyar Királyság ellen. Az előkészületi idő rövidségére korábban már Varga Szabolcs is rámutatott. Véleménye szerint ez csak úgy volt lehetséges, hogy Szülejmán a trónra lépés utáni hetekben rögtön kiadta a parancsot a hadjárat előkészítésére. Fodor: *Vállalkozásra kényszerítve*, 253–254.; Varga Szabolcs: *Devictus vincit. A Magyar Királyság sorsfordulói a Közép- és Kora újkor határán (1439–1566)*. Magyar Tudomány, 9. évf. (2016) Online elérés: <http://www.matud.iif.hu/2016/09/02.htm> (letöltés: 2018. június 24.)

szerint már nem is meglepő 1528-ban, a szultán által vezetett bécsi hadjárat (1529) előestéjén a livák összeírásának 5 kötetben fennmaradt, 42 darabból álló bőséges sorozata. Ebből az időszakból a közép-anatóliai rúmi kormányzóságon kívül Rumélia és Anatólia vilájetjének összeírásai maradtak ránk, azaz a nyugati irányú hadjáratok során a szárazföldi mozgósítások területei.³⁰ Ugyanezt figyelhetjük meg a ciprusi hadjáratot és a lepantói tengeri csatát megelőző időszakban is: 1570-ből 31 darab szandzsák összeírását találjuk meg a török levéltár gyűjteményében, a budai és a temesvári vilájetnek, Rumélia teljes területének, Anatóliának és az arab világnak a jegyzékeit, ami egyértelműen európai és földközi-tengeri hadviselésre való előkészületekre utal.³¹ A defterek 1583. évi kiugróan magas száma esetében – bár az az 1578–1590 között tartó oszmán–perzsa háború idejére esik – az előzőekhez hasonló hadászati összefüggés nem bizonyítható. Az 1590. évből fennmaradt jegyzékek a tizenéves háború (1591–1606) során, de szintén más okból keletkeztek, ezek az utolsó birodalmi összeírás elemei. Ekkor még utoljára megpróbálták a tartományi kincstárak hiányainak pótlására módszeresen feltárni a javadalmak újraelosztására épülő tímár-rendszer meglévő tartalékait.³²

További kisebb kiugrások is tapasztalhatók a defterek számában. 1525-ben, a mohácsi hadjárat előtt, 1529-ben vagy 1565-ben, a szigetvári hadjárat előtt Rumélia jelentős részét összeírták. 1536-ban, az 1537–1540 között tartó velencei háborút megelőzően elsősorban a Márvány-tenger északi partvidékét, a Fekete-tenger és a Földközi-tenger keleti partvidékét vették jegyzékbe, 1547-ben, a Tahmapsz perzsa sah ellen induló hadjárat előestéjén pedig Anatóliát és a keleti tartományokat (Damaszkusz, Róm, Zülkadir). A bemutatott példákban jól látszik, hogy a szandzsák-összeírások elkészítésének legalább olyan fontos oka volt az *anyagilag eszközök felmérése a hadjáratok előkészítése során*, mint az uralkodóváltások alkalmával történő berát-megújítások.

A szandzsák-összeírások periodikussága és a negatív kilengések tanulságai

A szandzsák-összeírások időbeli megoszlását a diagramon vizsgálva három időszak különböztethető meg szembetűnően. Az 1518 előtti esztendőkből csak csekély számú összeírás áll rendelkezésünkre, átlagosan évente alig kettő, az 1570 utáni korszakból átlagosan négy, a köztes periódusban azonban évenként átlagban 11 szandzsák összeírásával dolgozhatunk. A középső időintervallum – amely szinte teljesen egybeesik Nagy Szülejmán uralkodásának idejével – mintegy felében minden évben három-négy vilájetben is dolgoztak az összeírók, joggal beszélhetünk tehát a fentebb feltételezett területi munkamegosztásról. Az egyes vilájetek ismételt sorra kerülése a bizonyos fokú munkamegosztás ellenére sem mutatja sehol az ideálisnak vélt harminc vagy tíz évenkénti periodikusságot, sokkal inkább a szükségesség, mintsem a szabályszerűség határozta meg az ismétlések idejét. Ok lehetett a jövedelmek növekedése vagy csökkenése a területen, népességnövekedés vagy fogyás (természetes szaporulat, elvándorlás, járványok), új területrészek meghódoltatása, közigazgatási vagy pénzügyi reformok,³³ és – ahogy az előző fejezetben már láthattuk – közrejátszhattak hadászati megfontolások is.

³⁰ BOA TT. d. 147., 148., 149., 370., 387.

³¹ BOA TT. d. 492., 494., 495., 496., 499., 500., 501., 502., 550. A Szigetvilágot már 1568–69-ben összeírták. BOA TT. d. 487.

³² Fodor: *Vállalkozásra kényszerítve*, 207–215.

³³ Afyoncu: *Defterhane-i Amire*, 20–22.

A vizsgált periódus másik felében viszont az adminisztráció működésében jelentős kilengéseket tapasztalhatunk. Ahogy fentebb már rámutattunk arra, hogy az összeírások számában voltak kilengések felfelé a hadjáratok előkészítése során, találunk olyan éveket is, amikor sehol sem végeztek összeírást a birodalom területén vagy éppen csak egy-egy vilájetben. Ezek az időszakok egybeestek a nagy szultáni hadjáratok idejével: 1533–1535-között, 1549-ben és 1553-ban, Szülejmánnak Tahmaszp perzsa sah ellen folytatott hadjáratai idején, illetve 1538-ban a szultán Moldva ellen vezetett büntető expedíciója hónapjaiban szinte egyáltalán nem foglalkoztak felmérések készítésével.³⁴ A megszkottnál jóval kisebb volt az aktivitás a szultán magyarországi hadjáratai alatt is (1526: Mohács,³⁵ 1532: Kőszeg,³⁶ 1541: Buda,³⁷ 1566: Szigetvár³⁸), amikor csak a ruméliai és a temesvári mozgósítási és felvonulási útvonalakon, illetve a hadszíntértől távol eső keleti régiókban végeztek összeírásokat.

Az tehát már pontosan indokolható, hogy a magyar területeken mikor és miért nem végeztek összeírásokat. A szandzsák-összeírások elkészítésének eddig felsorolt okait figyelembe véve azonban sokkal nehezebb magyarázatot találni arra, hogy milyen megfontolásból készítettek a budai vilájet területéről az 1546. évi első defter-sorozatot követő negyvennégy évben további nyolc ízben jegyzéket: 1552-ben, 1554-ben, 1559-ben, 1561/62-ben, 1565/67-ben, 1569/70-ben, 1579-ben és 1590-ben. Bár a teljes vilájet területét csak ritkán mérték fel egyszerre, a számsor így is jól tükrözi, hogy Szülejmán idején itt sem volt gyakorlatban a szakirodalomban megjelölt tízévenkénti ismétlési periódus, ahogy a birodalom egyéb területein sem. A fent bemutatott birodalmi hadászati célok a magyar területeket csak két esetben, a ciprusi háború előtt és az utolsó birodalmi összeírás alakalmával érintették, sőt a kronológián végigtekintve – az Oszmán Birodalom egyéb területein tapasztaltaktól eltérően – a helyi várháborúk előkészítése sem befolyásolta a regisztrációt. Hogy kideríthessük, milyen okból készültek a Szülejmán-kori hódoltsági összeírások, más tényezőket is sorra kell vennünk.

A magyarországi szandzsákok első összeírásai

Egy terület első összeírása általában nem azonnal, hanem a rajta fekvő fővárok bevétele után egy–nyolc éven belül készült el. Erre több példát találunk a birodalom különböző végvidékeiről. Az elsődlegesen vizsgált időszakban, Nagy Szülejmán korában ilyen volt Baszra 1546-ban történt bevétele után a tartományáról készült 1552. évi jegyzék vagy Temesvár elfoglalását követően az 1554–1555-ben készült szandzsák-összeírás.³⁹ Ebbe a sorba jól illeszkedik Buda 1541. évi elestét követően a vilájet 1546-os első defter-sorozata. A budai vilájethoz tartozó szandzsákok összeírásait ekkor Csandarlizáde Halil bég készítette el, éppen egy évvel azelőtt, hogy a magyar főváros oszmán kézre kerülését követő első békekötés

³⁴ 1538-ból a távoli Damaszkuszi vilájet, 1549-ből Jeruzsálem, 1553-ból pedig éppen Rumélia boszniai részének összeírásai maradtak fenn. Számarányait tekintve ide tartozna az 1561. év, ez esetben azonban nem hadászati megfontolás áll a csökkent aktivitás hátterében.

³⁵ Rumélia és Arábia összeírásai maradtak fenn.

³⁶ Anatólia és Rumélia összeírásai maradtak fenn.

³⁷ Rumélia és Dijárbekir összeírásai maradtak fenn.

³⁸ Temesvár és a Szigetvilág összeírásai maradtak fenn. Ebbe a sorba illeszkedik még az 1563/64-es év, melynek többi összeírása feltehetően datálatlan.

³⁹ BOA TT d. 282.; 290., 292. Korábbi példa Dijárbekir 1515/16-os elfoglalása utáni első összeírása 1518-ban. BOA TT. d. 64.

megtörtént volna.⁴⁰ Hogy utalásokat találjunk ennek az első összeírásnak a szerepére, éppen a szerződés-kötés és az utána következő tárgyalások szakirodalomból jól ismert körülményeit érdemes részletesebben áttekinteni.

A békeegyezmény, amelyet V. Károly német-római császár (1530–1556) és I. Szülejmán 1547-ben írtak alá, a kortársakból negatív fogadtatást váltott ki. A Magyar Királyságbeli helyzet súlyosságát mutatja, hogy I. Ferdinánd király (1526–1564) főtisztviselői belátására bízta, hogy az országgyűlésen a dokumentumnak csak azokat a pontjait ismertessék, amelyeket – az elégedetlenség viharait elkerülendő – jónak látnak.⁴¹ Többen is felhívták az uralkodó figyelmét arra a megállapodás által teremtett sajátos helyzetre és az abból következő veszélyekre, amelyet Niklas Graf zu Salm királyi főhadparancsnok fogalmazott meg a legpontosabban: „Királyi Felségtek és a török között nincs határvonal, vagyis a határ kijelölése nem történt meg.”⁴² A Helytartóság arra is kérte a királyt, hogy ne ratifikálja a szerződést, mert a törökök úgyszem fogják megszüntetni a határszélek pusztítását, így annak ürügyén bántatlanul felőrli Magyarország maradék erejét.⁴³ A figyelmeztetések ellenére a ratifikáció magyar részről 1547. augusztus 16-án mégis megtörtént,⁴⁴ ezzel rögzítve a Magyar Királyság három részre szakadását és – igazolva a kortársak rossz előérzetét – utat nyitva a további oszmán hódoltságoknak. A szerződés török szövege a határok kérdését a következőképpen rögzítette: „Üngürüsz [...] vilajetben ama várak és kastélyok, melyek tényleg hadseregemnek és bégjeimnek birtokában vannak s a bennök hagyott fegyverzettel és katonasággal őriztetnek; továbbá az ezen várakhoz és kastélyokhoz tartozó falvak, helyek és kertek, összes lakosaikkal és egész határaikkal együtt, az iszlám népének birtokában maradnak, mint eddig.”⁴⁵ A passzus, amellett, hogy tartalmában az 1488-as fegyverszünet szövegezésére cseng vissza – minden maradjon úgy, mint eddig –, két fontos kifejezést is tartalmaz. Ezek értelmében a *valóságosan* oszmán kézre került várak és a *hozzájuk tartozó*, már *korábban* meghódoltatott falvak maradtak az Oszmán Birodalom fennhatósága alatt.⁴⁶ A csak első látásra a *status quot* rögzítő szöveg úgy

⁴⁰ Halil bég életrajzára lásd: Káldy-Nagy Gyula: *Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon*. Budapest, 1970. 66–67. A bég által készített és fennmaradt defterek: BOA TT. d. 338., 400., 410., 441., 449., 981.

⁴¹ Szakály Ferenc: *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Budapest, 1981. 51.

⁴² Pálffy Géza: *A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598*. Győr, 1999. 158. 3. jegyzet.

⁴³ Benda Kálmán: *Magyar történelmi kronológia, II. 1526–1848*. Budapest, 1982. 380.

⁴⁴ Papp: *Kárrendezési kísérletek a hódoltságban*, 144. Az utóbbi időben a békék latin nyelvű ratifikálásának kéziratos másolati is előkerültek.

⁴⁵ *Török–magyarkori történelmi emlékek. Második osztály: Írók. Török történetírók II. kötet*. Ford.: Thúry József. Budapest, 1896. 397.; Szakály: *Magyar adóztatás*, 48–49.

⁴⁶ A hódoltságok menete a magyar dikális összeírásokban jól nyomon követhető. Eger tartozékai például már az 1544. évi dikális jegyzékben hódoltként szerepelnek. A mohácsi szandzsák 1546-os összeírása már adózóként vette fel a magyar kézen lévő Szigetvárhoz tartozó falvakat. A budai vilajet oszmán forrásaiban is több olyan szövegrészlet található, melyek szerint – éppúgy, mint 1575-ben a berát-megújítások esetében – a terület első részletes összeírásának elkészítése előtt már megkezdődött a rajta fekvő települések javadalomként való hasznosítása. Buda 1541. évi elfoglalását követően, 1542-ből már ismertek a főváros körüli települések tímár-birtokosai, amiből arra következtethetünk, hogy a Magyar Királyság területén azonnal bevezették a tímár-rendszert, nem vártak a hivatalos összeírásig. Ugyanez történt több Borsod megyei falu esetében is, melyeket még az összeírás elkészítése előtt Budához hódoltattak. (Hegyi Klára szíves közlése.) Ezen gyakorlat elterjedt alkalmazására utal a későbbi időszakban a „defteren kívüli” (*haric ez-defter*) terminus használata is, ami a szandzsák-összeírásokban még nem szereplő, de a tímár-rendszerbe már bevont települések státuszának megjelölésére szolgált. A kifejezéssel a határvidéken azokat az Oszmán Birodalom korábbi adminisztrációs határán kívül fekvő helyeket jelölték meg, amelyeket úgy írtak be az egyes javadalombirtokosok birtoktesteibe, hogy előtte nem történt meg sem a hivatalos fel-

legalizálta az 1541 óta végrehajtott hódoltatásokat, mint ahogyan a Száva–Al-Duna vonalának átlépését követően mindig, hogy nem határozta meg a meghódoltatott települések körét, azaz a birodalom pontos határát. A magyar rendek érzékelve a problémát, a ratifikációt követően azonnal törvényben folyamodtak az uralkodóhoz, miszerint: „...az ország rendei és karai könnyörögnek Ő felségének, méltóztassék bizonyos utat-módot találni, hogy a törökök a fegyverszünet [sic!⁴⁷] föltételeit sértetlenül megtartsák és hogy Ő felsége híveit vagy alattvalóit és ezek jobbágyait semmi teherrel vagy adószedéssel ne sanyargassák.”⁴⁸ Jogorvoslatként már 1548-ban létrejött az első közös vizsgálóbizottság az egymás ellenében elkövetett jogsértések orvoslására. Magyar részről Várday Pál helytartó és Niklas Graf von Salm királyi főhadparancsnok követi tárgyaltak Kászim budai pasa megbízottaival, Musztafa szegedi szandzsákbéggel, továbbá a budai és a belgrádi kádival a közös jobbágyok adóztatásának kérdéseiről. De, ahogy a későbbiek során sem, úgy ekkor sem került sor a bizottságok működése nyomán a határok kijelölésére.⁴⁹ Ráadásul a felállított bizottságok a muszlim vallásjog alapján csak a fegyverszünet megkötése utáni ügyeket vizsgálták, a korábbi hódoltatások és visszaélések problémájával nem foglalkoztak.⁵⁰ Ebben az ellentmondásos helyzetben a megbékélés előtt egy évvel elkészült, első magyarországi szandzsák-összeírások a szerződéskötést előkészítő, helyi tárgyalások során hivatkozási alappá váltak. Kászim budai beglerbég javaslata szerint „azok a jobbágyok, kik a budai részen a keresztényeknek azelőtt adót nem fizettek, a fegy-

mérésük, sem pedig az adataik szandzsák-összeírásba rögzítése. A példák arra is felhívják a figyelmet, hogy az összeírások nem tekinthetők a tímár-rendszer bevezetésének elengedhetetlen, kizárólagos előfeltételének. MNL OL E 158 Magyar kincstári levéltárak, Magyar kamara archívuma, Conscriptio portarum, 16. kötet, Heves megye; BOA TT. d. 441.; BOA MAD 34. Közli: Dávid Géza: *A budai szandzsák első tímár-birtokosai*. Keletkutatás, 1995. ősz, 111–114.; Cvetkova, Bistra Andreeva: *Les Institutions Ottomanes en Europe*. Wiesbaden, 1978. 12.; Kotzageorgis, Phokion P.: *Hâric ez Defter and Hâli Ane'l-Reaya Villages in the Kaza of Dimetoka/Didymoteichon (Fifteenth-Seventeenth Centuries). A Methodological Approach*. In: Elias Kolovos, Phokion Kotzageorgis, Sophia Laiou and Marinou Sariyannis: *The Ottoman Empire, the Balkans, the Greek Lands. Toward a Social and Economic History. Studies in Honor of John C. Alexander*. Istanbul, 2007. 239.; Sz. Simon, Éva: *Kayıt Dışı (Hâric ez-Defter) ve "Gayrimeskûn" (Hâli ez-Raiyyet) Yerlerin Osmanlı Sınır Boylarının Şekillenmesinde Etkisi*. Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, 24. évf. (2013 [2017]) 1–16.; Kotzageorgis tanulmányában a *hâric ez-defter* kifejezést a törzsterületi dimetokai szandzsák elemzése során „újonnan bejegyzett”-ként értelmezi, Cvetkova hasonlóképpen a *nev yâfte* terminus szinonimájaként használja.

⁴⁷ A kortársak jellemzően fegyverszünetnek titulálták a korszak békekötéseit: *inducias* = fegyverszünet. Barabás Samu: *Zrínyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok, I. (1535–1565)* Budapest, 1898. LXI. 92., LXXVII. 116., XCI. 132., XCIV. 135., XCV. 137.

⁴⁸ *Corpus Iuris Hungarici*, 1526–1607. évi törvénycikkek. Fordították és utalásokkal ellátták dr. Kolozsvári Sándor és dr. Óvári Kelemen. Magyarázó jegyzetekkel kíséri dr. Márkus Dezső, Bp. 1899. 1547:II. tv. 8. §.

⁴⁹ Az 1566. évi hadjárat után a konstantinápolyi tárgyalásokon az oszmánok szorgalmazták a határok megvonását és a magyar részre adóztatás beültetését. Ennek érdekében 1571 júniusában a szultáni udvar megparancsolta a budai beglerbégnek a határproblémák rendezését, aminek alapját az oszmán közigazgatásban használatos szandzsák-összeírások adták volna. Végül azonban kiderült, hogy a határokat diplomáciai szinten nem lehetett stabilizálni, mert az oszmánok határfogalma eltért a keresztény országokétól. 1610-ben ismét készült egy lista a Kanizsa alá tartozó hódolt, illetve hódolatlan helyekről, de ehhez az összeírásához később szintén nem tartotta magát egyik fél sem. Szakály: *Magyar adóztatás*, 50., 99.; Papp, *Kárrendezési kísérletek a hódoltságban*, 145.; Pálffy: *A császárváros védelmében*, 158. 3. jegyzet; F. Molnár: *Az Oszmán és a Habsburg Birodalom*, 22., valamint általánosságban uo. 14., 26–34.; R. Várkonyi Ágnes: *A Királyi Magyarország 1541–1686*. Budapest, 1999. 38. A határok kérdésére további megállapításokat tett Veinstein, Gilles: *Megjegyzések az Oszmán Birodalom európai határaitól (14–18. század)*. Magyar Szemle, 17. évf. (2008) 1–2. sz. 93–114.

⁵⁰ Papp, *Kárrendezési kísérletek a hódoltságban*, 145.

verszűnet alatt se köteleztessenek semmi fizetésre, hasonlóképpen azok a jobbágyok, kik a töröknek azelőtt semmit sem fizettek s a hatalmas császár jegyzékébe sem vetették fel magokat [mert – amint mondja – abba a jegyzékbe a faluk neveivel együtt fiukat is írták be neki], most se fizessenek semmit. Azok a jobbágyok pedig, a kik közül lakván, a királyi felségnek is és a hatalmas császárnak is tartoztak adózni, a fegyverszűnet tartama alatt mindkét félnek adózanak annyit, a mennyivel akkor tartoztak, midőn a hatalmas császárnak ajándékot vittek.”⁵¹ A törökök által adóztatni kívánt népesség, azaz azok, akik a majdani békeszerződés szerint is „az iszlám népének birtokában maradnak”, elméletben megegyezik tehát azok körével, akik név szerint szerepeltek a szandzsák-összeírásokban. Ezért az elkészült jegyzékek a békedokumentumok létrehozása során már az első összeírások elkészítésének pillanatától kezdve nemcsak a szakirodalomban megfogalmazott területi legitimitációt, hanem azonnal tárgyalási alapot is jelentettek a határmegvonási egyezkedések során. Miközben tehát a várak kijelölték az aktuális katonai határt, a szandzsák-összeírásokba felvett települések megnevezése által a kvázi adóztatási határvonal töltötte meg tartalommal a békekötést. Ahhoz, hogy ezt a megállapítást a korszak folyamán végig igazolhassuk, a megkötött békék és a szandzsák-összeírások időpontjainak egymáshoz való viszonyát kell megvizsgálunk.

Szandzsák-összeírás időpontja	Békekötés időpontja
1546: Buda, Eszék, Esztergom, Hatvan, Mohács, Nógrád, Simontornya, Szeged, Székesfehérvár ⁵²	1547. június 19–28. Isztambul (fegyverszűnet 5 évre)
1552: Koppány, Mohács, Simontornya, Görög ⁵³	1553. augusztus 1. Ferdinánd békét kérő követsége, Verancsics Antal pécsi püspök vezetésével megérkezik Isztambulba. 5 évre tervezett béke, végül nem valósult meg.
1558/59: Buda, Fülek, Hatvan, Szécsény ⁵⁴	1559. június 16. Isztambul (8 évre)
1560: Szeged ⁵⁵	1562. augusztus 2. Isztambul (8 évre)
1562: Buda, Hatvan, Nógrád ⁵⁶ Mohács ⁵⁷	1565. február 16. Isztambul (8 évre) I. Ferdinánd halála után
1565/67: Koppány, Mohács, Simontornya, Szekszárd ⁵⁸	1568. február 17. Drinápoly (8 évre)

A budai vilájet szandzsák-összeírásai és a békekötések Szülejmán idején
1546–1568

⁵¹ Gagyí Jenő: *Az 1546. évi fegyverszűnetre és a gyöngyösi tárgyalásokra vonatkozó adatok*. Hadtörténelmi Közlemények, 12. évf. (1911) 2. sz. 295.; *Szakály: Magyar adóztatás*, 50.

⁵² Szeged és Székesfehérvár deftere nem maradt fenn. BOA TT.d. 410.; 437.; 449.; 981.; 441.; 400.

⁵³ BOA TT.d. 412.; 443.; 646. A dél-dunántúli terület összeírása Temesvár bevételének évében, a távoli Arábiával együtt történt. Ahogyan a magyarországi szultáni hadjáratok kapcsán már láthattuk a ruméliai hadsereg utánpótlási területeinek jegyzékbe vételét az adott években, feltehetően ugyanez látszik itt is.

⁵⁴ Káldy-Nagy Gyula: *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok*. Budapest, 1985. passim; BOA TT. d.335; 318; 293.

⁵⁵ BOA TT. d. 332.

⁵⁶ Káldy-Nagy: *A budai szandzsák*, passim; BOA TT. d. 343., 1003.; tímár-deftereik még 1562-ben elkészültek.

⁵⁷ Hiányzó összeírás.

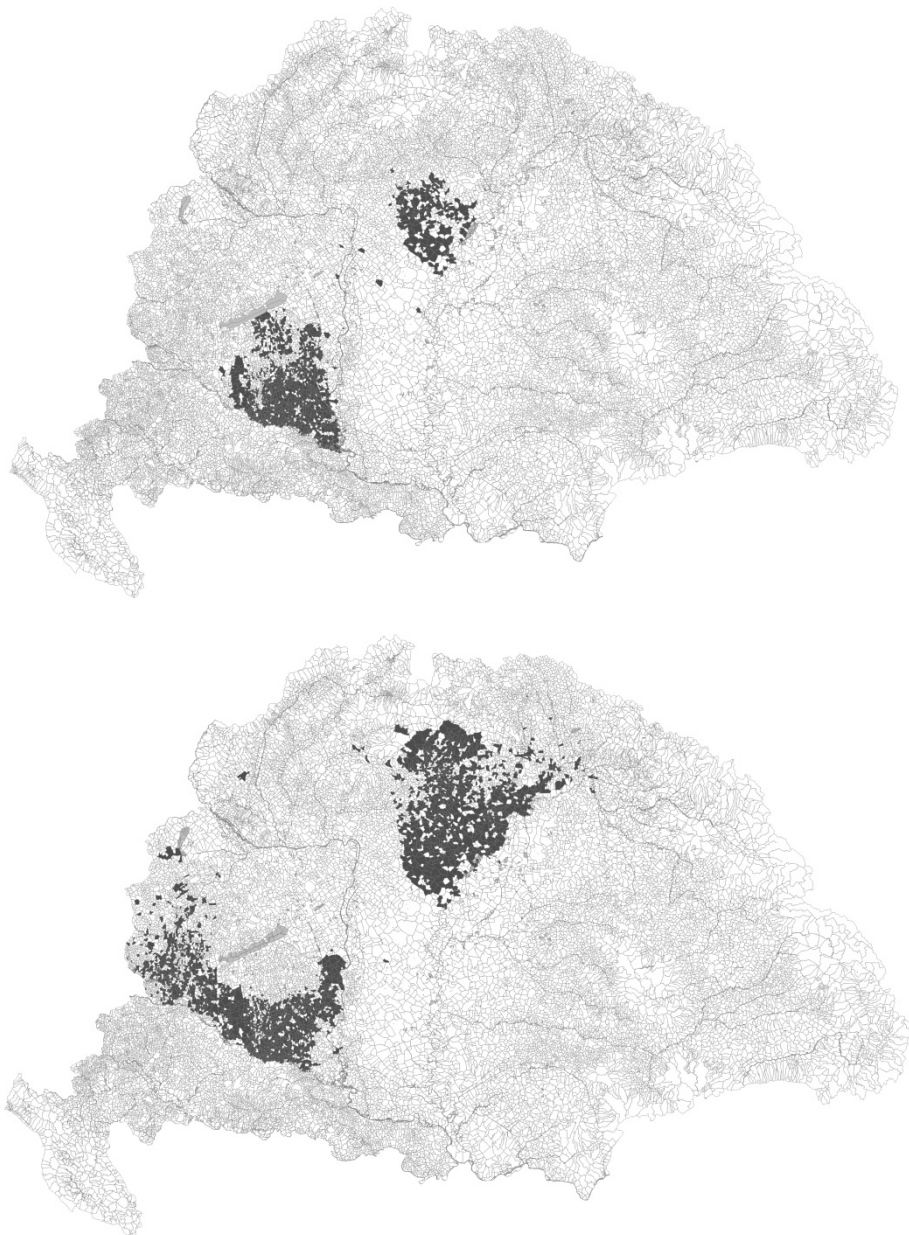
⁵⁸ BOA TT.d. 365.; 665.; Det kongelige Bibliotek København, *Cod. Turc. Rot. V. 364.*; 353.

Egymás mellé állítva az eseményeket, szigorú szabályszerűséget vehetünk észre: minden békekötést vagy békekötési kísérletet közvetlenül megelőzött egy magyarországi összeírás, abban az esetben is, ha előtte nem zajlott jelentősebb hadjárat (1559, 1562). Kivételt csak az előre ki nem számítható események, mint például az új uralkodók trónra lépése következtében megerősített békék képeztek.⁵⁹ Ez a magyar területeken megfigyelhető jelenség a törzsterületi vagy más határvidéki szandzsákok deftereiben az eddigi adatok ismeretében nem igazolható.⁶⁰ Mindebből úgy tűnik, hogy az oszmán fél a magyarországi szandzsák-összeírásoknak sajátos, nagyon fontos, sőt kizárólagos területi legitimáló szerepet szánt. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az 1546-ban Csandarlizáde Halil bég által készített első defter („Halil bég deftere”) még az 1570-es években is hivatkozási alap volt a határviták eldöntése során.⁶¹ A kötet azonban – ha emlegetett formájában egyáltalán létezett – rengeteget változott Szülejmán szultán majdnem fél évszázados uralma alatt.

⁵⁹ A jelenség Szülejmán halálát követően is megfigyelhető, bár az uralkodóváltások gyakorisága, így a váratlanul ismétlődő békekötések miatt kevésbé karakteresen. A nyolc évre kötött drinápolyi béke lejártá előtt, 1574-ben elhunyt II. Szelim, az 1575-ben megújított béke ismét nyolc évre szól, lejártát megelőzően, 1582-ben a székesfehérvári szandzsákokat írták össze. Ide gyűjtötték azoknak a helységeknek az adatait, melyeket a Dunántúlon az oszmánok a magyar várak háta mögött újonnan hódoltattak. Hegyi Kára: „*Aranyásó szpáhik*” a királyi Magyarországon. In: Glatz Ferenc (szerk.): A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. Budapest, 1993. 104. Ezt követően már csak az utolsó birodalmi összeírás után, 1591-ben volt ismételt békekötés.

⁶⁰ A Szafavida Birodalom történetéből a korszakra vonatkozóan csupán két oszmánokkal kötött békekötés ismert: 1555-ben (Amászia), illetve 1590-ben. A területnek Szülejmán korából nem maradtak fenn szandzsák-összeírásai, III. Murád kori összeírásainak pontos dátumát pedig nem ismerjük.

⁶¹ A diplomáciai tárgyalásokon elsősorban a drinápolyi béke megkötése során és azt követően kapott nagy hangsúlyt a könyv mint tárgyalási alap, és merült fel revíziójának igénye is. „Egy, azmi az békesség erősítésének [1568-ban] akadályul lehet vala, Konstancinápolyban láttatik vala szerzettettnnek lenni, holott Mehemet fővezér, Szelimnek a veje, néminemű leveleket, melyekre az hódolt s mindkétfelé szolgáló faluknak nevek szerecsen bötükkal egy Halutól régen felíratának vala, a követeknek még szinte akaratjok ellen is, kik nem is akarták elvenni, eleikben taszította volna, s hogy a császárhoz tartozók azoknak szabad bírását az töröknek engednék, valóságosan rajta lett volna.” *Istvánffy Miklós Magyarok dolgairól írt históriája. Tállyai Pál XVII. századi magyar fordításában.* 1/2. köt. Sajtó alá rendezte Benits Péter. Budapest, 2003. 453.; Petritsch, Ernst Dieter: *Regesten der Osmanischen Dokumente im Österreichischen Staatsarchiv.* Band I. (1480–1574) Wien, 1991. 220., 237. 239–240. (No. 656., 711., 720.); továbbá Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, (Bécs) Staatenabteilungen, Türkei I. Kt. 30. Konv. 2. fol. 270–279.



1-2. térkép

A „Halil bég defterében” szereplő – mohácsi, hatvani, pécsi, szigetvári szandzsákhöz tartozó – települések 1546-ban és 1579-ben ⁶²

⁶² Az itt látható térképek a Magyar Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Alap által támogatott (OTKA K 108919) pályázat keretében folyamatban lévő kutatásaink során készültek. A pályázat során eddig még csak a hatvani, füleki, mohácsi, pécsi, szigetvári szandzsákok adatbázisszerű feldolgozása történt meg, ezt tükrözi a torzóban látható térkép.

Az 1546-os és az 1579-es év összeírásainak adatait térképre vetítve a különbség (a térkép hiányos volta ellenére is) szembetűnő. Az 1546. évi első jegyzék még csupán 9 szandzsák (Buda, Esztergom, Nógrád, Hatvan, Szeged, Eszék, Mohács, Simontornya, Székesfehérvár) adatait foglalta magában, amelyek közül eddig még csak a hatvani és a mohácsi szandzsák térképi feldolgozása történt meg.⁶³ Az 1570-es évekre ez a terület 21 szandzsákra bővült, részben új területek összeírásával, mint például a füleki szandzsák,⁶⁴ részben a korábban összeírt régiók hódoltatásának mélyítésével, részben pedig a korábbi közigazgatási egységek racionalizálásával, mint a mohácsi szandzsák szétválasztása szekcsői, pécsi és szigetvári szandzsákokra. Ezeknek a hódoltatásoknak a legalizálása Halil bég folyamatosan változó defterében történt. A szandzsák-összeírásokban definiált közigazgatási egységek és a békeszerződésekben lokalizálatlanul maradt határvonal kettősségének sajátos ellentmondása tehát végigkísérte az Oszmán Birodalom 16. századi magyarországi uralmát. De miért állt érdekében az oszmán hatalomnak, hogy a birodalom határait nyitva hagyja, és milyen módszereket alkalmazott céljai megvalósítására?

Az oszmán érdekek és módszerek

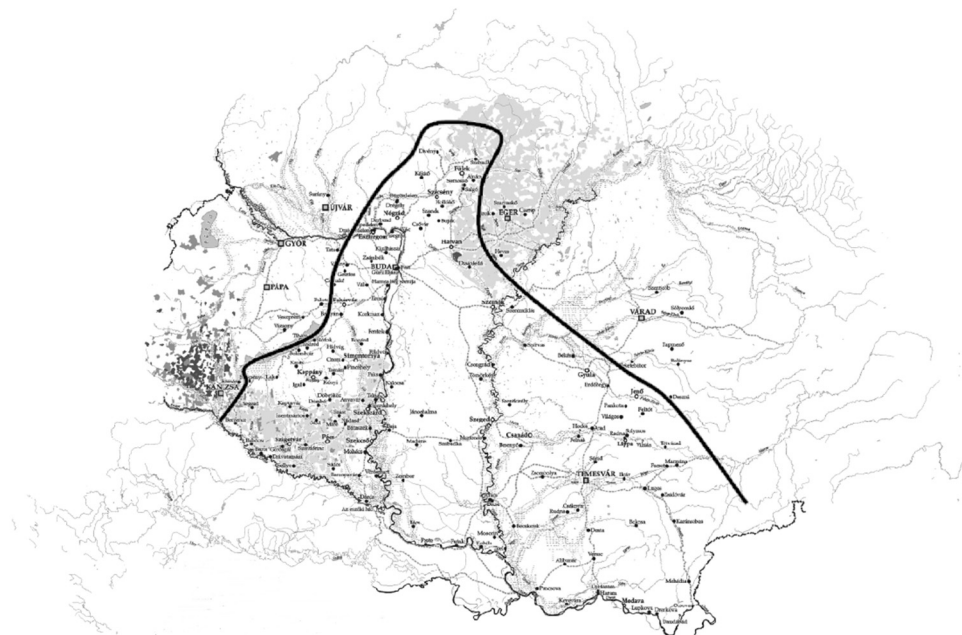
Egy béke stabilitására az érintett terület politikai, földrajzi vagy kulturális-vallási viszonyai voltak hatással. Ezen tényezők vizsgálatára több összehasonlítási lehetőséget is kínálnak az Oszmán Birodalom keleti hadszínterei. Az oszmánok általában tartós megoldásokra törekedtek. I. Szelim szultán közel-keleti hódításainak előestéjén a birodalom keleti határai nagyjából éppúgy a Trabzon–Merszin vonal mentén húzódtak, mint I. Bajezid (1389–1402) vagy II. Mehmed (1451–1481) idejében. Ez a vonal volt a 7–10. század között a Bizánci Birodalom keleti határa is. E stabilitás oka a jól értelmezhető földrajzi határ, a Toros-hegység keleti nyúlványa, illetve az Eufrátesz volt.⁶⁵ Ugyanez az elv érvényesült a Balkánon is a Száva–Al-Duna vonalnál a 15. század második felétől. A Magyar Királyság területére érve Szülejmán csapatai viszont hatótávolságon belül nem találtak megfelelő természetes akadályt. Ezt támasztja alá II. Lajos király országa helyzetéről adott jellemzése is, melyet 1521-ben, Nándorfehérvár és Szabács elvesztése után Zsigmond lengyel királyhoz írt levelében olvashatunk: „Országunk most már nyitva áll a török előtt vízen és szárazon, és sohasem lehet boldog és nyugodt, amíg Szabács és Nándorfehérvár az ellenség kezén marad.”⁶⁶ A Magyar Királyság területe a száva–dunai védelmi vonal kinyílása után valóban szabadon állt az ellenséges csapatok előtt. Bár az ország területe mocsarakkal, folyókkal és kisebb hegyekkel tagolt volt, egyik sem képezett kellően erős természetes akadályt, ami megnehezítette nemcsak a védőket, de a támadók dolgát is. Szülejmán részben éppen ezért nem rohanta le azonnal az országot, sőt 1526-ban, a mohácsi győzelmét követően sem foglalta el még annak középső részeit sem, csupán a Dráva–Száva folyók védelmében, a Szerémségben hagyott megszálló alakulatokat. Buda 1541. évi elfoglalása után pedig első dolga a dunai vízi út, a hadsereg utánpótlási és mozgósítási útvonalának biztosítása és az ennek háttéréül szolgáló katonai közigazgatás azonnali kiépítése volt (1542: Szeged, Mohács, 1543: Esztergom, Székesfehérvár szandzsákjának felállítása). A magyarországi határvédelem a szemben álló végvári rendszerekre épült. A két állam közötti valóságos katonai határt ezért ettől kezdve a két fél végvárai által kirajzolt terület jelezte.

⁶³ Lásd 63. jegyzet.

⁶⁴ 1579-ből nem maradt fenn szandzsák-összeírása.

⁶⁵ Ágoston Gábor: *Európa és az Oszmán hódítás*. Budapest, 2014. 315.

⁶⁶ Szakály Ferenc: *A mohácsi csata*. Budapest, 1975. 17.



3. térkép
A magyar és török végvárak határa

A térképen az 1579. évi eddig feldolgozott dél- és észak-magyarországi szandzsákok öszszeírásainak adataira vetítettem rá a korabeli katonai határt. A térkép vázlaton jól látható, hogy a defterek a katonai határon messze kívül eső településeket is tartalmaztak, olyan helyeket, amelyek bent vannak a Magyar Királyság területén, az ellenséges végvárak mögött.

Szintén a stabilitásra törekvést mutatja egy másik határmegvonást befolyásoló tényező elemzése is, amely nagyon karakteresen megragadható a keleti végvidéken az oszmán-szafavida háborúk után, 1639-ben létrehozott kaszr-i sírín-i béke máig ható példájában. Az ekkor meghúzott iráni határ a mai napig változatlan formában áll fenn a Zagrosz-hegység nyugati lejtőjén. Itt azonban nem természetföldrajzi objektum, hanem a szunnita-síita vallási hovatartozás mentén került kijelölésre a határ, és ez a geokulturális különbség biztosította a béke szilárdságát.⁶⁷ Bár a 16. században jelentős vallási megosztottság volt Magyarországon is, ez a tényező és a különböző keresztény felekezetek iszlámhoz való viszonya nem tudta számottevően befolyásolni a hódoltatás menetét. A két szembenálló fél közötti geokulturális határvonalat a Magyarország területén emelt dzsámik és fürdők földrajzi határa rajzolja ki legpontosabban. Ez a határvonal soha nem tudott a végvárak vonalán kívülre nyúlni, ami azt jelenti, hogy a katonai határon kívül nem élt muszlim lakosság, sőt az eddigi kutatások alapján az is kijelenthető, hogy a katonai határon belül is csak szigetszerűen, a várakkal védett településeken, az erősített helyeken.⁶⁸

A példából egyértelműen megállapítható, hogy az Oszmán Birodalomnak a békekötések során igényelt, az összeírásokban szereplő határterülete nem esik egybe a birodalom-

⁶⁷ Davutoglu, Ahmet: *Stratégiai mélység. Törökország nemzetközi helyzete*. Budapest, 2017. 36.

⁶⁸ Hegyi Klára: *A magyar tartományok helye és helyzete az Oszmán Birodalomban*. Világtörténet, 1. évf. (1994) 19.

nak sem politikai, sem katonai, sem vallási-kulturális határával. Mivel a magyar területeken a terjeszkedést nem lehetett stabilizálható természetes határokkal lezárta, befejezetté tenni, és a szultánoknak nem is állt szándékában a Római Birodalom határait célul kitűző hódításaiknak korlátokat szabni, mind az oszmán, mind a magyar fél számára a taktikai műveleti területük kiterjesztése volt a folyamatos feladat. Ezt mind katonai eszközökkel, mind a területen élő lakosság befolyásolásával, adózásra bírásával próbálták meg elérni. Az itteni viszonyokhoz hasonló helyzetre bőven találunk példát a birodalom más határvidékén is, a végső megoldás azonban mindenütt eltért a magyarországitól. A fent említett kaszr-i sirín-i béke például az iráni határtól északra Grúzia területét két részre osztotta az Oszmán és a Szafavida Birodalom között. Az oszmán hadsereg a frissen megszerzett területen csak a stratégiaileg fontos részeket szállta meg, a nehezen meghódítható, egyes vidékeket azonban nem csatolták közvetlenül a birodalomhoz, hanem mint odzsaklik (testületileg birtokolt, örökletes) szandzsákokat vazallus grúz fejedelmek uralma alatt hagyták.⁶⁹ Az itteni és a birodalom határvidékén másutt is megtalálható ilyen odzsaklik szandzsákokban kettős uralom létezett, az oszmán szultánok hatalmának elismeréseként jelképes adót fizettek a birodalmi kincstárba, míg az adók másik része a helyi előkelőkből lett bég kezén maradt.⁷⁰ Bár a Porta Magyarországon is megpróbálkozott ezzel a keleten bevált módszerrel, azaz hogy az iránta lojálisnak mutakozó magyar főurakat meghagyja birtokaikban, hosszú távú sikert, valódi magyarországi odzsaklik szandzsák kialakítását soha nem tudott elérni.⁷¹ Buda elfoglalása előtt ugyan voltak a magyar területeken is olyanok, akik saját birtokaik, uradalmuk védelmében nem zárkóztak el akár a vazallusi státusz vállalásától sem,⁷² mint például Perényi Péter, Török Bálint, illetve az 1570-es években Balassa János,⁷³ de a későbbiekben a Zrínyi- és a Batthyány-család⁷⁴ tagjaival már nem jártak még látszólagos sikerrel sem. A Habsburg-kapcsolatokkal rendelkező magyar főnemesség végül mindig alternatívát és politikai támaszt talált a Német-római Birodalomhoz tartozó, Bécsben székelő királyi udvarban és a Habsburg-hátországban. A határ másik oldalára áttelepülve a Habsburg-uralkodó oltalma alól a magyar végvári katonaság fegyveres erejére támaszkodva sikeresen tudta még korábbi birtokain is érvényesíteni földesúri jogait, ezzel megőrizve azt mint taktikai műveleti területet.

1576-ban (ötvenöt évvel Nándorfehérvár oszmán kézre kerülése után) a budai pasa így panaszkodott a magyarok adóztatása miatt: „...a mi kegyelmes fejedelmünk úgy végzett a frigy dolgában, hogy amely városok, faluk, ide nincsenek írva [a szandzsák-összeírásba] mi

⁶⁹ Ágoston: *Európa és az Oszmán hódítás*, 318.

⁷⁰ Ágoston: *Európa és az Oszmán hódítás*, 325. A vazallusi függés módozataira bővebben lásd: Papp Sándor: *Muszlim és keresztény közösségek, egyházak és államok autonóm rendszerei az Oszmán Birodalomban*. Keletkutatás 2011. tavasz, 25–72.

⁷¹ Ágoston: *Európa és az Oszmán hódítás*, 320. A módszert sikerrel alkalmazták Boszniában, ahol a katonai elit örökletes szolgálati birtokkal (odzsaklik tímár) rendelkezett. Papp: *Muszlim és keresztény közösségek*, 33.

⁷² Varga Szabolcs: *Leonidász a végvidéken. Zrínyi Miklós (1508–1566)*. Pécs – Budapest, 2016. 72.

⁷³ BOA A.DVNS.MHM. d. 22. No. 653. Kiadva: *Arsiv belgeleri göre*, 103–104. Dávid Géza: *Balassa János török kapcsolatai*. Pasák és bégek uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok. Bp., 2005. 367–374.; Papp: *Kárrendezési kísérletek a hódoltságban*, 153–154.

⁷⁴ MNL OL E 185 Magyar kincstári levéltárak, Magyar kamara archívuma, Családi és személyi fondok, Archivum familiae Nádasdi, Missiles. Haszan szigetvári bég Zrínyi Györgyhöz, é. n. [1602.] A datálás helyességét valószínűsíti az a fogalmazvány, melyben Zrínyi visszautasítja Haszan behódolásra felszólító levelét. MNL OL E 200 Magyar kincstári levéltárak, Magyar kamara archívuma, Családi és személyi fondok, Acta diversarum familiarum, 72. tétel. Zrínyi György Haszan pasához. Csáktornya, 1602. szeptember 26.

azokat semmire ne kényszerítsük, ismét amely városok, faluk ide vannak írva, azt ti se kényszerítsétek semmi fizetésre. De amint láttuk, a tieitek ebben igen keveset állnak meg, mivel, hogy ide át Temesvárig, ide alá Nándorfehérvárig a mi kegyelmes fejedelmünk jószágát midőn nagy ostor alatt kényszerítik az adózásra.”⁷⁵

A határokon átnyúló terjeszkedés biztosítására az oszmán fél is kidolgozta saját módszerét. Magáról a módszerről a magyarországi szandzsák-összeírásokban található, másutt nem vagy más értelemben használt, adóztatásra vonatkozó terminusok rajzolnak nagyon pontos képet. Ezek a terminusok a birodalom európai területén egyedülálló módon összevethetők a fennmaradt magyar igazgatás által hasonlóan az uralom legitimálása céljából keletkeztetett dokumentumokkal. A birodalom tisztviselői a tizedek és adók felmérése alapján, az *an el-öşr vel- rüsum* ('tizedekből és adókból') terminust használva határozták meg a katonai határon, azaz a végvárvonalon belül fekvő települések adóját, melyek már fejadóval (*dzsizje*) is tartoztak. Ez a régió biztosította a szandzsák működéséhez szükséges anyagi háttérrel, ellátmányterületül szolgált mind a zsoldtímáros várkatonaságnak, mind pedig a tímáros szpáhiknak és elöljáróiknak.



4. térkép

A Dél-Dunántúl adóztatása 1570 körül

Az oszmán határvárákon részben kívül fekvő területeken a frissen adó alá kényszerített településeket „átalány szerint”, a *ber vech-i maktú* formulát használva jegyezték be a defterbe, amire jó példa a Szülejmán utolsó, szigetvári hadjárata után kialakított szigetvári szandzsák.⁷⁶ Ez a zóna – amit a térképen fekete szín jelöl – a részletesen felmért területek-

⁷⁵ Szakály: *Magyar adóztatás*, 99–100.

⁷⁶ BOA TT. d. 503.

től eltérően ekkor még csupán a szandzsákbég ellátását szolgálta. Ezenkívül már az 1570-es adatok alapján is látható egy szűk sötétszürke zóna, amely 1579-re jócskán kiterbélyesedett. Itt a települések neve mellett a *hâli ez raiyyet*, azaz „adófizetők nélkül” formula állt.⁷⁷



5. térkép

A Dél-Dunántúl adóztatása 1579 után

Ez a formula a törzsterületeken mindig a lakatlanként, pusztaként (*mezraa*) összeírt települések neve mellett jelent meg.⁷⁸ A magyar összeírásokkal egybevetve a határvidéken így feljegyzett helyek még olyan hódolatlan lakott településeket takartak, amelyek az oszmán adóztatás szempontjából voltak csak adóalany nélküliek, azaz üresek, mivel nagy távolságuk és nehéz megközelíthetőségük miatt lakosaik közül név szerint még nem tudtak defterbe venni senkit. Ezek a helyek valójában igényterületek voltak, csak magyar részre adózó helyek, melyekre, bár csak névlegesen, de már kiterjedt az Oszmán Birodalom *adminiszt-*

⁷⁷ Bayerische Staatsbibliothek, München, Cod. Turc. 318.

⁷⁸ A kifejezés törzsterületi megjelenésének példái: BOA Tapu 1012. (1570 Pécs), BOA Tapu 665. (1565 Koppány). Vö.: Kotzageorgis: *Haric ez Defter*, 239.

ratív határa, de kívül estek a birodalom *katonai és adóztatási határán*. Az így elért települések defterbe vétele és a béketárgyalások során mint az oszmán állam határain belül fekvőknek a bemutatása nem csupán a birodalom határainak adminisztratív kiterjesztését jelentette, hanem egyben lehetőséget is biztosított arra, hogy az államhatalom belőlük javadalombirtokokat oszthasson, ily módon pedig a szpáhi-katonaság által valóságos területfoglalást hajtasson végre.

Összegzés

A magyarországi szandzsák-összeírások által kijelölt *adminisztratív határvonal* tehát – annak ellenére, hogy a kortársak mindkét oldalról tárgyalási alapnak tekintették a békekötések során – a 16. század folyamán szinte soha nem egyezett meg az oszmán és magyar végvárok által kirajzolt *katonai határral*. Ez az utóbbi határvonal egyben a felek közti geokulturális határt is jelentette, amelyet stabilitása miatt a két birodalom közötti valódi mezsgyének tekinthetünk. Mi több, egyik határvonal sem fedte az oszmánok magyarországi adóztatásának, tehát a behódolt területeknek a határát. A felek közti vita a békekötések során egyértelműen a magyar területek birtoklásáról folyt. A nyugati végeken a békekötéseket megelőzően a peremterületi szandzsákok új összeírásainak elkészítése tehát az Oszmán Birodalom elemi érdeke volt. Ennek a birodalom más területeitől eltérő, zseniálisnak nevezhető módszernek az alkalmazása még azelőtt legitimálta a szóban forgó régiókban az oszmán hatalmat, mielőtt azt katonailag megszerezték volna. Ily módon az új békeszöveg-minta és a szandzsák-összeírások együttes és kellően sűrű alkalmazása a határok nyitva hagyásával tudta biztosítani a távoli, a birodalom akciórádiuszán már kívül eső Magyar Királyság területein is az oszmán befolyás állandó növekedését, az Oszmán Birodalom folyamatos terjeszkedését.

ÉVA SZ. SIMON

Suleiman's peace. The connection between Ottoman-Hungarian peace treaties and Ottoman tax censuses in Hungary

Starting from the second half of the 15th century, the Kingdom of Hungary and the Ottoman Empire were separated by the natural border of the rivers Sava and lower Danube, fortified with border castles. With the capture of Belgrade, Zemun, and Sabac, the army of Suleiman I punched through this functional, formally established defense line, which led to the creation of the 150-year-long Ottoman rule in Hungary.

During the more than 150 years following the Hungarian-Ottoman peace treaty of 1519, the Kingdom of Hungary, the Habsburg Monarchy and the Ottoman Empire came to a peace agreement fourteen times. However, while the treaties of 1503 and 1519 specifically established the border settlements on the Sava-lower Danube line, as did the double committee sent out after the Treaty of Karlowitz in 1699, the treaties between these never specified border castles or specific border marks.

In the 16th century, on the western border of the Ottoman Empire the Ottomans used a unique, one might say genius method not used in other parts of the Empire to legitimize their rule in a region even before conquering it by force. They did not only utilize their army, but their diplomacy and administration as well, to subjugate these regions. The author of this study examines the correlations between the Ottoman-Hungarian peace treaties and the sanjak censuses appraising the taxability of the population, as well as their roles in the border negotiations. Furthermore, the study puts the findings of previous studies regarding the making of sanjak censuses in a broader context and provides a new foundation for these findings.